

О. Маврін

**Завдання археографії та джерелознавства
в програмі соціогуманітарних досліджень
вітчизняної академічної науки**

У вітчизняній історії руйнування самих основ пам'яті про минуле українського народу завжди супроводжувалось нищенням й фальшуванням джерел, переслідуванням національно свідомих учених, нав'язуванням антинаукової методології історичних досліджень. Утиски й погроми в науковому і культурному середовищі унеможлилювали систематичні розшуки, опрацювання і публікації джерел, розв'язування складних теоретичних і тонких прикладних проблем широкого кола наукових дисциплін джерелознавчого циклу, підготовку високоосвічених і кваліфікованих спеціалістів.

Разом із тим, за будь-яких режимів, розуміння необхідності створення джерельної бази для розвитку всіх дисциплін гуманітарного циклу, в тій чи іншій формі, об'єктивно ставило на порядок денний питання про пошук, наукове опрацювання та публікацію писемних джерел. Але ані в Російській імперії, ані за часів Радянського Союзу не можна було розвивати українознавство як національну науку¹.

Шануючи вагомий доробок попередників Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України – Київської археографічної комісії (1843), Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка (1895), Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (1919), Археографічної комісії Центрального Архівного управління (1929), інших наукових, навчальних, культурно-освітніх осередків середини XIX – початку XX ст., слід особливо відзначити роль і

місце академічної науки у розвитку власне української археографії та джерелознавства. Показовим є те, що вже під час обговорення законопроекту про заснування Української Академії наук у 1918 р. було внесено питання про Археографічну комісію². Оскільки на той час Археографічна комісія була автономною установою, яка перебувала у віданні Головного управління мистецтв і національної культури Академією були запропоновані „Постанови про ... конструкції Археографічної комісії як установи, що повинна обслуговувати й інтереси Академії наук...”³. А у вересні 1918 р. Д.І. Багалій доповів про необхідність запровадження Археографічної Комісії при Академії наук⁴. Проте лише у Травні 1919 р. керівником комісії для видання пам'яток мови, письменства й історії (Археографічної комісії) було обрано професора Ф.П. Сушицького (головою її тимчасово – академіка Д.І. Багалія.)⁵. 1921 р. було створено Археографічну комісію ВУАН Археографічна комісія розгорнула енергійну діяльність і в кінці 20-х років видала три томи “Українського археографічного щорічника” (Київ, 1928–1930 рр.), а також окремі збірники історичних джерел. Проте, з відомих причин, уже в середині 30-х років археографічна робота звелася до виконання суто ідеологічних завдань.

Нетривалий період відносно вільного розвитку української археографічної науки та джерелознавства 20-х – початку 30-х років минулого століття завершився повним згортанням напрямків, що не відповідали тогочасній офіційній ідеології

У післявоєнний період важливе значення мала проведена у Києві в 1968 р. Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, на якій були визначені найважливіші завдання української археографії⁶.

Нагальні проблеми збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різнопланових писемних джерел, які стосувалися багатьох видатних подій, що відбувалися в багатовіковій історії нашого народу, враховувалися, коли у жовтні 1987 р. Президія АН України своїм рішенням відновила діяльність Археографічної комісії Наступного 1988 р. відбулася Республіканська археографічна

нарада, на якій розглядалися ключові питання розвитку академічної археографії⁷.

Зважаючи на потреби часу, створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України відповідно до Постанови Президії АН УРСР №213 від 10 липня 1990 р. на базі відновленої наприкінці 1987 р. Археографічної комісії АН УРСР.

В матеріалах до Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи” було сформульовано основні завдання установи та конкретні напрямки діяльності. Об'єктом досліджень визначено „... всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури”⁸.

Сьогодні Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України виконує надзвичайної ваги завдання систематичного і цілеспрямованого виявлення, опрацювання й публікації історичних джерел, науково-методичне керівництво археографічною діяльністю інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробку теоретико-методичних проблем сучасної археографії та джерелознавства⁹.

Серед перших публікацій Інституту слід відзначити одинадцятимомне видання „Історії України-Руси” М.С.Грушевського „Щоденників” М.С.Грушевського Аркадія Любченка, О.Ф.Кістяківського та інших видатних діячів України; „Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів”; вперше було перевидано в Україні Енциклопедію Українознавства спільно з НТШ ім. Т.Шевченка в Європі, а також такі унікальні видання як „Альбоми” Де ля Фліза, „Требник” Петра Могилы, Литовська (Волинська) метрика, Описи Харківського та Київського намісництв, Описи Лівобережної України. Крім того, до проблем історії козацтва мають безпосереднє відношення і ряд виданих козацьких реєстрів, літописів, хронік, мемуарів і щоденників, публікації епістолярії, різні довідково-інформаційні видання. Слід відзначити такі уні-

кальні пам'ятки історії та культури України, як "Реєстр Війська Запорозького 1649 року" (К., 1995); "Опис України" Боплана (К., 1990), "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст." (К., 1993), "Хроніка з літописців стародавніх" Феодосія Софоновича (К., 1992). Збірник досліджень "Боплан і Україна", виданий Львівським відділенням Інституту під керівництвом Я. Дашкевича, а також перевидання малодоступного для українських вчених дослідження Теодора Мацьківа "Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах". Полтава, 1995) та ін.

Винятково важливе значення має започаткування Інститутом серійного багатотомного видання "Документи українських гетьманів та полковників Український дипломатарій XVI–XVIII ст.". Уже побачили світ томи: "Універсали Богдана Хмельницького", (К., 1998), "Універсали Івана Мазепи", (К.–Львів, 2002), "Універсали від Івана Виговського до Івана Самойловича", (К.–Львів, 2004).

Науковці Інституту готують до публікації і синтетичні узагальнюючі праці з історії України – монографічні дослідження, збірники статей, брошури, підручники і навчальні посібники. Зокрема, за результатами всеукраїнського рейтингу 2003 р. "Книжка року" у номінації "Минувшина", підготовлений Інститутом збірник статей "Переяславська Рада 1654 року" було визнано переможцем.

Крім свого профільного "Українського археографічного щорічника", Інститут з 1996 р. видає "Наукові записки молодих вчених та аспірантів", а також є співзасновником низки періодичних видань археографічного та джерелознавчого характеру, зокрема, як "Архіви України", "Пам'ятки України", "Пам'ять століть", "Сіверянський літопис", "Знак", „Схід-Захід“, „Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету“, „Південна Україна XX століття“ та ін.

Серйозним успіхом в роботі установи слід вважати створення регіональних осередків, які крім Львівського відділення на чолі з Я. Дашкевичем, є в Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Миколаєві. Їх очолюють відомі в Україні фахівці – В. Кравченко, О. Коваленко, А. Бойко, Є. Сінкевич.

Від самого початку своєї діяльності Інститут встановив творчі зв'язки з зарубіжними спорідненими установами, організаціями та

окремими вченими. Зокрема, з Фондом Катедри українознавства при Гарвардському університеті (США), яким Інституту було надано оргтехніку та обладнання, конче необхідне в роботі. Були підписані й реалізуються угоди про співпрацю з Східноєвропейським дослідним інститутом ім. Вячеслава Липинського (Філадельфія, США), з Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій та видавництвом "Літопис УПА" (Канада), з Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі (Сарсель, Франція) та іншими.

Пріоритетне значення для археографії та джерелознавства і надалі матиме публікація всієї наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50-60 томів, а також спадщини М. Драгоманова і Д. Яворницького, що складатиме в обох випадках приблизно по 20 томів.

До першочергових пріоритетних завдань входить також підготовка до друку та публікація основного масиву джерел з історії українського козацтва XVII–XVIII ст. і, насамперед, "Архіву Коша Нової Запорозької Січі" (у 30-40 томах) та корпусу універсалів і листів українських гетьманів – "Українського дипломатарія" (у 20 томах).

Упродовж останніх років Інститутом безпосередньо та у співробітництві з іншими інституціями було підготовлено понад 400 серійних і тематичних археографічних публікацій, які хронологічно охоплюють період від княжої і козацької доби до сьогодення і створюють міцний фундамент для подальших досліджень не лише в історичній науці, а й в інших галузях вітчизняної гуманітаристики. Без ґрунтовного розширення джерельної бази дослідження структури українського суспільства від найдавніших часів до XX ст. включно неможливе наукове розуміння мозаїчної картини української історії цього періоду, а особливо кінця XVIII – початку XX століття. Без здійснення фундаментальних серійних археографічних публікацій неможливо забезпечити конкурентоспроможність української гуманітаристики у світовому вимірі.

Серед видань, покликаних забезпечити формування самодостатньої джерельної бази дослідження фундаментальних проблем української історії особливе місце належить пофондовому археографічному виданню „Архів Коша Нової Запорозької Січі“ в 30-ти

томах, яке охоплюватиме єдиний збережений на сьогодні цілісний, природним чином утворений масив документів українського козацтва – Архів Коша Війська Запорізького Низового. За 2004–2008 рр. видано Т. 3 (Київ, 2004), Т. 4 (Київ, 2007) і Т. 5 (Київ, 2008). Готується до друку Т. 6. Ще одним надзвичайно важливим виданням є «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст. Універсали та листи українських гетьманів та полковників». У складі цього проекту, розрахованого на 25 томів вийшли друком «Універсали Івана Мазепи (Київ, 2006. – Т. 2) та «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича» (Київ, 2004), «Універсали Павла Полуботка» (Київ, 2009) та «Кореспонденція козацької старшини XVI – першої половини XVI ст.».

Значну цінність мають описово-статистичні джерела, без яких важко уявити ґрунтовне дослідження ранньомодерної української історії. В рамках реалізації програми видання цієї групи джерел побачили світ такі археографічні публікації: «Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року» (Київ, 2005), «Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку» (Полтава, 2007), «Еліта Слобідської України. Списки слобідської козацької старшини 60-х рр. XVIII ст.» (Київ–Харків, 2008).

Важливими напрямками археографічної діяльності була також публікація документальних джерел з історії міст та церкви. Вийшли друком такі фундаментальні видання як: «Економічні привілеї міста Львова (XVII–XVIII ст.)» (Львів, 2007), «Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія» (Львів, 2004), «Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Книга 2.» (Київ, 2007).

На археографічному рівні має вирішуватися також завдання уведення до наукового вжитку представницького комплексу джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII – XX ст. Суттєве розширення актуалізованої джерельної бази на цьому напрямку покликане створити необхідні передумови для ґрунтовного переосмислення місця й ролі Південної України в українському світі, для подолання наявних стереотипів, нав'язаних ідеологемами, які були панівними в період бездержавності. Завдяки плідній діяльності Запо-

різького відділення Інституту було започатковане серійне видання «Джерела з історії Південної України XVIII–XX ст.».

Пріоритетним напрямком археографічної діяльності є також подальше видання документальних джерел про діяльність Української Повстанської Армії. В рамках видавничої серії «Літопис УПА. Нова серія» вийшло друком 11 томів. Крім того, побачило світ видання «Документи і матеріали з історії Українських націоналістів» Т. 1 (Київ, 2005), Т. 2 у двох частинах (Київ, 2007).

Вагомим вже є археографічний доробок на ниві створення і публікації джерел усної історії, що на сьогодні є однією з головних тенденцій розвитку світової археографії. Насамперед видано «Усна історія: теорія і практика» (Запоріжжя, 2007) та «Усна історія в науковому дослідженні» (Запоріжжя, 2007). За результатами археографічних експедицій, які проводилися в 2000–2007 рр. на території Південної України, видано три томи багатотомника «Усна історія Степової України / Запорізький край» Т. 1 (Запоріжжя, 2008), Т. 2 (Запоріжжя, 2008), Т. 3 (Запоріжжя, 2008).

Опубліковані також 6 томів джерел усної історії про Голодомор 1932–1933 рр. «Український голокост Свідчення тих, хто вижив» (Т. 1–6 (Київ, 2004–2008)).

Суттєвого поступу досягнуто в ділянці видання пам'яток історіографії, суспільної думки та епістолярної спадщини. Варто відзначити таке фундаментальне видання в українському перекладі, як «Хроніка Європейської Сарматії» О. Гваньїні (Київ, 2007), а особливо реалізацію масштабних проектів видання творів Михайла Грушевського у 50-ти томах, Дмитра Яворницького у 20-ти томах, Якова Новицького у 5-ти томах. Побачило світ у рамках першого проекту 6 томів (Т. 2. Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1914). – Львів, 2005); Т. 3. – Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1917). – Львів, 2005; Т. 4 Книга 1. Серія «Суспільно-політичні твори» (доба Центральної ради березень 1917–квітень 1918). – Львів, 2007; Т. 6. Серія «Історичні студії та розвідки» (1895–1900). – Львів, 2004; Т. 7. Серія «Історичні студії та розвідки» (1900–1906). – Львів, 2005; Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки» (1906–1916). – Львів, 2007). Зі спадщини Дмитра Яворницького видруковано 4 томи (Т. 1 (Київ–Запоріжжя, 2004), Т. 2 (Київ–Запоріжжя, 2005), Т. 3 (Київ–

Запоріжжя, 2008), Т. 8 (Київ–Запоріжжя, 2007). У 2007–2008 рр. вийшло друком 3 томи Творів Якова Новицького.

Активно опрацьовуються архівні матеріали та бібліотечні колекції зарубіжної україніки: вже опубліковані такі важливі праці, як «Боплан Гийом Левассер де. Описание Украинь» (Москва, 2004), «Україна на стародавніх картах. Кінець XVI – перша половина XVII ст. (Київ, 2004), «Південна Україна кінця XVIII століття в альбомі Жана-Анрі Мюнца» (Запоріжжя, 2005), монографічне дослідження О. Оглоблина «Українсько-московська угода 1654» (Львів, 2005), Г. Сварник «Архівні та рукописні збірки Наукового товариства імені Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві» (Варшава-Львів-Нью-Йорк, 2005), «Наукова та видавнича діяльність НТШ в Європі» (Київ, 2007).

Крім того, опубліковані збірники епістолярної спадщини: «Олена Теліга. Листи. Спогади» (Київ, 2004), «Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Листування 1901–1922 роки» (Київ, 2008), «Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)» (Київ, 2006).

Загалом вже зроблено суттєвий крок вперед у розв'язанні проблеми уведення до наукового обігу такої сукупності історичних джерел з української історії, яка б дозволила сформувати самодостатню джерельну базу й зробити якісний прорив у дослідженнях, для розробки нових методологій та удосконалення дослідницького інструментарію.

Однак українська гуманітаристика потребує виходу української археографії на якісно новий рівень розвитку. Точкові археографічні публікації, навіть і окремі серії, вже не здатні задовольнити потреби розвитку науки.

Аналіз досвіду та сучасного стану розвитку археографії в західно європейських країнах, а також у США та Канаді засвідчує, що в цих державах, ще в першій половині XX ст. була остаточно розв'язана проблема уведення до наукового обігу сукупність джерел з національних історій, що дозволило гуманітаріям сформувати самодостатню джерельну базу й зробити якісний прорив у дослідженнях. Західні європейці та американці вже давно розв'язали цю фундаментальну проблему, опублікувавши критичну масу джерел, чим створили надійну базу для різноманітних досліджень, для

розробки нових методологій та удосконалення дослідницького інструментарію. Саме цей чинник уможливив перехід у першу чергу, вчених-істориків з екстенсивної парадигми, яка передбачала тривалу й виснажливу працю в архівах на шлях інтенсивних досліджень, коли архів відіграє допоміжну роль порівняно з бібліотекою, і навпаки. Нині практично відсутня типова для української науки ситуація, коли одні й ті самі джерельні зібрання стають об'єктом евристики кількох дослідників, спрямованої кожного разу на досягнення локального результату. А відтак вчені мали змогу зосередитися над удосконаленням методологічних підходів та дослідницьких методик.

В Україні справа публікації історичних джерел у зв'язку з переліченими вище причинами не набула, на жаль, статусу найважливішого завдання. Вкрай недостатній ступінь введення до наукового обігу історичних джерел унеможливає інтенсифікацію праці дослідника, а також у багатьох випадках появу якісних досліджень, та інколи призводить до продукування штучних, викривлених концепцій українського минулого, які не спираються на джерела.

Вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографії вже подолали в минулому столітті. Отож, маємо ввести до наукового обігу критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), видання творчої спадщини видатних українських вчених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів.

Впровадження нових західних методологій не даватиме сподіваного ефекту до того часу, поки не буде закладено підвалини у вигляді радикально розширеної джерельної бази, введеної до наукового обігу.

Інститутом створено попередній каталог найважливіших масивів джерел та перспективний план їх видання. Пріоритетне значення має публікація всієї наукової спадщини академіка М. Грушевського, яка складатиме 50-60 томів, а також спадщини М. Драгоманова і Д. Яворницького, що складатиме в обох випадках приблизно

по 20 томів. Передбачається розпочати видання спадщини О. Лотоцького Д. Дорошенка С. Чикаленка, І. Огієнка, Оглобліна, О. Шульгіна та багатьох видатних вчених і діячів культури, у доробку яких міститься багато наукових ідей та фундаментальних положень, що мають надзвичайно актуальне значення для сучасного національно-культурного та державницького відродження країни, а також патріотичного виховання народу, розвитку науки, культури мистецтва та всіх сфер життєдіяльності України.

У найближчий перспективі передбачається підготувати найкращі такі пофонові археографічні публікації:

I. Джерела з історії України XVI–XVIII ст.:

Книги судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст.;

Архів Коронної канцелярії Речі Посполитої для українських земель (Волинська метрика);

Архів Коша Нової Запорозької Січі 1734–1775 рр.;

Документи Генеральної військової канцелярії Гетьманщини;

Документи полкових та сотенних канцелярій Гетьманщини;

Документи канцелярії наказного гетьмана Я. Горленка

Архів Генерального військового суду Гетьманщини;

Документи московських приказів до історії України

(Посольський, Розрядний, Малоросійський прикази);

Архів Малоросійської колегії 1722–1727 рр.;

Румянцевський опис Малоросії 1765–1767 рр.;

Універсали та листи українських гетьманів та полковників;

Архіви канцелярій слобідських козацьких полків;

Архіви Білгородської та Воронежської губернських канцелярій;

II. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.:

Архів Херсонської губернської креслярні – 3 томи;

Документи похідної канцелярії Г. Потьомкіна;

Документи Катеринославського та Вознесенського намісницьких правлінь;

Архів Азовського та Новоросійського губернських правлінь та губернських канцелярій;

Архів Азовського козацького війська та Азовської військової канцелярії;

Економічні примітки до Генерального розмежування;

Описи Південної України;

Документи про адміністративно-територіальний устрій Південної України;

Джерела про соціальну структуру населення Південної України;

Джерела про економічний розвиток Південної України;

Джерела з історії міст Південної України;

Джерела з історії Церкви Південної України;

III. Джерела з історії України XIX – початку XX ст.:

Документи канцелярій цивільних та військових губернаторів, а також генерал-губернаторів

Річні звіти генерал-губернатора та губернаторів

Документи губернських жандармських правлінь;

Документи міських Дум та управ;

Документи судових установ;

Документи правлячого Сенату;

Документи Міністерства внутрішніх справ Російської імперії;

Епістолярна спадщина видатних учених та громадських діячів

(В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Багалій, М. Павлик, П. Куліш, М. Костомаров та ін.);

IV. Джерела з історії національно-визвольних змагань в Україні XX ст.

Документи Центральної Ради, Директорії Гетьманату;

Документи місцевих органів влади доби Центральної Ради,

УНР, Гетьманату;

Документи Організації Українських Націоналістів;

Документи Української Повстанської Армії;

Документи Уряду УНР в еміграції;

Епістолярна спадщина видатних діячів Національно-визвольного руху (С. Єфремов, С. Чикаленко, А. Ніковський, М. Шаповал та ін.).

Визначені пріоритети не виключають подальший розвиток теоретичних проблем археографії та джерелознавства, інших дослідних програм і видавничих проєктів, які мають велике значення для перспектив вітчизняної науки.

¹ Прицак Омелян. Мій шлях історика // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського – К. – Кембрідж, 1991. – с.76.

² Журнал №10. 10 августа 1918 г. / Протоколизасідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с. 48.

³ Журнал №16. 17 августа 1918 г. / Протоколизасідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с. 51–52.

⁴ Журнал №20. 12 сентября 1918 г. / Протоколизасідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с.66–67.

⁵ Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р. Травень 1919 р. // Історія академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – с.199.

⁶ Див.: Бутич І.Л. Назрілі питання української радянської археографії // Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. С. 214.

⁷ Див.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку – К., 1988.

⁸ Сохань Павло. Вступне слово. // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради „Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, 16–18 грудня 1992 р. – К., 1992. С. 4.

⁹ Сохань Павло. Українська археографія та джерелознавство: здобутки проблеми, перспективи // Пам’ять століть – 2001. – № 2 (28). – С. 19.